

SISSEJUHATUS

Sõnaraamatus on kokku ligi 8900 sõnaperet ja lisaks sellele 587 üksikliiget, millel puuduvad edasimoodustised. Koos korduvate liikmetega on sõnaraamatu üldmaht 203 614 sõna, mille hulgas on, kordusi arvestamata, 118 707 eraldi sõna.

Sõnapere pealiige on **liitsõna** ehk **juursõna**. Need on sellised sõnad, mille tüvi on lihttüvi ehk juur. See on tähenduslik ja vormiline tervik, mida enam osadeks jagada ei saa, nagu näiteks *maa* ja *taevas*, *poiss* ja *tüdruk*, *kuiv* ja *märg*, *all* ja *peal*. **Lihttüvi** ehk **juur** võib olla vaba või seotud. Vaba tüvi esineb ka omaette sõnana, nagu see on eeltoodud näidete puhul. Seotud tüvi tuleb aga esile üldjuhul koos vormitunnusega, nagu see on tavaline tegusõnade ehk verbide korral: *tule/ma*, *tule/b*, *tule/vad*, nii ka *söö/ma*, *joo/ma* jne.

Käesolevas raamatus moodustavad juursõnad vaadeldavate sõnade üldarvust umbes 8,5 %. Seega üle 90 % kõigist sõnadest on saadud sõnamoodustuse teel. Need on valdavalt liitsõnad ja tuletised, millele lisaks leidub vähemal määral ka mõnel muul viisil moodustatud sõnu. **Liitsõna** on selline sõna, kus omavahel on liitunud sõna ja selle tähendust täpsustav tüvi. Liitunud osad on enamasti võimalik kindlaks määrata tähenduse alusel: *mootorsõiduk* 'mootori jõul liikuv sõiduk' – mootor+sõiduk; *kartulipuder* 'kartulitest tehtud puder' – kartuli+puder; *asukoht* 'koht, kus keegi või miski asub' – asu+koht. **Tuletis** on selline sõna, kus omavahel on liitunud tüvi ja tuletusliide: *aateline* 'aatele andunud; aadetal põhinev' <aate=line>; *aedik* 'väike aed' <aed=ik>; *austama* 'au osutama' <au=sta/ma>. Eristada saab seega kaht põhilist sõnamoodustusviisi – liitmine ja tuletus. Sageli võivad need kaks moodustusviisi ka omavahel kombineeruda, nagu näiteks *hea+südam=lik* 'hea südamega'.

Liitsõnade ja tuletiste rohkuse põhjal võib teha järelduse, et eesti keele sõnavara põhineb valdavalt sõnamoodustusel. See näitab ühtlasi, kui lahutamatu on eesti keeles omavahel seotud sõnavara ja grammatika. Seda loomulikku seost on võimalik nähtavaks teha kõige paremini sõnapere kaudu.

1. Sõnapere kui sõnavara

leksikaalgrammatiline üksus

Sõnapere (eesti keeles nimetatud ka *sõnapesa*, inglise keeles *word family*, saksa keeles *Wortfamilie*, vene keeles *slovoobrazovatel'noe gnezdo*) on kõige üldisemas mõttes selliste sõnade rühm, milles kõigis kordub üks- ja seesama juurtüvi. Nii näiteks moodustavad omaette sõnapere need sõnad, milles esineb vaba juurtüvi *ema*: *emalik*, *emand*, *emakas*, *emakeel*, *vanaema* jne. Samal viisil koondab enda ümber sõnapere verbitüvi *hari(ma)*: *haridus*, *harimine*, *haritlane*, *põhiharidus*, *haridustee* jne. Täpsemalt öeldes on sõnapere kindla ehitusega, vastastikuste sõnamoodustussuhete alusel korrastatud sõnakogum.

Sõnavara liigendamine sõnaperede meetodil on kooskõlas ka viimastel aastakümnetel jõudsalt arenenud aju-uuringutega, millest võib järeldada, et sõnavara on inimese mälus kui hästi organiseeritud ja ülikiiresti toimiv süsteem. Neid uurimusi arvestades võib väita, et inimese sõnavaramu on pikaajalise mälu selline osa, kus on salvestatud kõne produtseerimiseks ja selle vastuvõtuks vajalikud leksikaalsed üksused, grammatilised reeglid ja selle juurde kuuluvad teadmised, kõik vajalik info, sealhulgas ka sõnamoodustuslik teadmine. (Knipf-Komlósi jt. 2006: 60 jj.; Lutzeier 1995: 12 jj.)

Põhimõtteliselt on sõnavara võimalik liigendada paljudel eri viisidel, kuid leksikoloogiliselt kõige huvipakkumatenas on esile tõstetud kolme tüüpi kriteeriume: vormile orienteeritud, sisule orienteeritud ja nii vormile kui ka sisule orienteeritud (Lutzeier 1995: 99). Siit tulenevalt on sõnavara kui terviku struktureerimiseks kolm peamist viisi: 1) sõnaliikide järgi (formaalne alus), 2) sõnaväljade ehk sõnadevaheliste tähendussuhete järgi ja 3) sõnaperede järgi ehk sõnadevaheliste moodustussuhete alusel, kus on arvestatud ühtaegu nii vormi kui ka tähendust (vrd. Hundsnurschen 2002: 675).

Need, ühtaegu nii tähenduslikud kui ka vormilised seosed koondavad lihttüvede ümber suuremad või väiksemad sõnakogumid, mis omakorda on üksteisega seotud ühiste korduvate tüvede kaudu. Sisuliselt avaneb sõnaperede kaudu ka vastava keele sõnamoodustussüsteem ta tegelikus toimimises, mis ühelgi teisel viisil nii ehedal kujul nähtavale ei tule. Sõnavara struktureerimist sõnaperede kaupa võib seega võtta kui loomuliku keelesüsteemi, keelekasutaja mentaalse leksika ja sellega seonduva grammatika üht peegeldust. Sellisel viisil struktureeritud sõnavara esitus pakub olulist abi sõnavara õpetamisel ja õppimisel, eriti just teise keele ja võõrkeele õpetamisel. Keeleteaduses annab see võimaluse sõnavara ja sõnamoodustuse mitmekülgselt uurimiseks, seda nii sünkroonilises kui ka diakroonilises plaanis, samuti erinevate keelte vastavate valdkondade kontrastiivseks analüüsiks. (Augst 1993: 183 jj., Haßler 2002: 704–712.)

Käesolev sõnaraamat teenib kaht põhieesmärki, millest üks on seotud sõnavaraga ja teine grammatikaga, sõnamoodustusega: 1) anda tänapäeva eesti keele sõnavarast süsteemne ülevaade, lähtudes selle loomulikust seesmisest struktuu-

rist; 2) esitada olemasolevate sõnade vormiline ja sellega seotud sisuline liigendus, tuues esile nende osiste omavahelised suhted. See on sõnavara sünkrooniline moodustusanalüüs, kus on arvestatud tänapäeva eesti keeles tajutavaid sõnadevahelisi moodustusseoseid. Samas ei tähenda see, et tingimata kõik kõnelejad tajuksid neid suhteid ühtviisi, sest iga konkreetse inimese keeletaju võib oluliselt mõjutada ta vanus, haridus, eriala, lugemus, päritolu jne. Mõningatel juhtudel on käesolevas raamatus osutatud ka taustteadmisele. Seda siis, kui sõna on küll selgelt osadeks liigendatav, kuid tähenduseseos nende osade vahel on laiemalt teadmata. Selline on näiteks eesti rahvakalendris *süüतालastepäev* '28. detsember, luterlik usupüha; (kuningas Herodese käsul Petlemmas tapetud poisslaste mälestuseks)'.²

Alusmaterjaliks olnud sõnavara süstematiseerimine sõnaperedeks toimus kolmes etapis, mida järgnevalt tutvustatakse ja põhjendatakse:

- 1) kogu alusmaterjali sõnamoodustusanalüüs ja süstematiseerimine selle alusel,
- 2) sõnapere esituskeemi väljatöötamine,
- 3) vajaliku lisainfo valimine.

2. Käsitluspõhimõtted

Sõnade liigendamisel moodustusosadeks on kasutatud **vahetute moodustajate analüüsi**² meetodit. **Vahetud moodustajad** on sõnamoodustuse seisukohalt need kaks tähendust kandvat osist, mis annavad kokku suurema keelelise üksuse, ehk teisisõnu, millest teatud suurem üksus (tuletis, liitsõna) on vahetult moodustatud. Sõna jagamisel vahetuteks moodustajateks on kõige olulisem kriteerium sõna tähendus, mida toetab liigendus (Fleischer, Barz 1995: 43). Nii näiteks jaguneb sõna *suurlinlane* 'suurlinna elanik' vahetuteks moodustusosadeks *suurlin=lane*, mitte aga osadeks *suur+linlane*, mis tähendaks 'suur linnaelanik' ja oleks vastuolus sõna tegeliku tähendusega. Samalaadne näide on sõna *põlislinlane* 'põline linlane', mis liigendub vahetuteks moodustajateks *põlis+linlane*, mitte aga *põlislin=lane*, mis tähendaks 'põlislinna elanik'. Kuulaja ja lugeja seisukohalt on need olulised keelelised andmed, mida peab kindlasti teadma, et aru saada keerulisema, kompleksse ehitusega keelendist³. Komplekssetele sõnadele vastanduvad juursõnad, mis on üldiselt kokkuleppelise tähendusega, arbitraarsed.

² Algselt võeti mõiste lingvistikas kasutusele klassikalises struktuuralses süntaksis (Bloomfield, L. 1933. *Language*. New York: Henry Holt.) Kuivõrd analüüs vahetuteks moodustajateks ulatus lause tasandilt sageli välja kuni morfeemini, võimaldas see hakata seda meetodit rakendama ka sõnamoodustuses (Nida, E. 1946. *Morphology. The Descriptive Analysis of Words*. Ann Arbor: University of Michigan Press). Vahetute moodustajate hilisem edasiarendus on transformatiivne analüüs, kus arvestatakse ühtaegu nii vormi kui ka tähendust.

³ Kompleksed keelendid on sellised sõnad (ja sõnaühendid), mille koostisse kuulub rohkem kui üks morfeem (juur, liide): *lapse-lik*, *tütar-laps*, *kolme-lapse-line*.

Vahetute moodustajate analüüs põhineb sõnamoodustusteoorial, mille keskne mõiste on **motivatsioon**⁴. Üldisemas mõttes mõistetakse motivatsiooni all sõna tähenduse ja häälduskuju kooskõla, nende vastastikust põhjuslikku tingitust. Täpsemalt eristatakse kolme tüüpi motivatsiooni: 1) foneetiline ehk helijäljenduslik motivatsioon, kus sõna häälduse ja tähenduse vahel on selgelt äratuntav seos, nagu näiteks *mää, auh, näu*; 2) semantiline ehk figuratiivne motivatsioon, mis põhineb ülekandelisel tähendusel, nagu näiteks *härjasilm* praetud muna tähenduses, ja 3) morfosemantiline ehk sõnamoodustuslik motivatsioon. Käesoleval juhul on kasutatud motivatsiooni viimases mõttes.

Morfosemantiline motivatsioon tähendab Hans Marchand'i sõnamoodustusteoorias sõna tähenduse ja vormi kooskõla. Selle kooskõla üle on võimalik otsustada seetõttu, et kompleksse sõna motivatsioonialus asub alati konkreetsest sõnast väljaspool. Ühe sõna tähendus on motiveeritud ehk määratud teise sõna, motiveeriva sõna tähendusega. (Fleischer, Barz 1995: 14–15; Kastovsky 2005a: 101, Lopatin 1977: 6 jj.) Motiveeritus muudab kompleksse keelendi tähenduslikult ja vormiliselt läbipaistvaks ses mõttes, et seesuguse keelendi tähendust on võimalik lahti mõtestada ta moodustusosade tähenduste abil ja kompleksse keelendi tähenduse põhjal on võimalik jagada ta moodustusosadeks (Fleischer, Barz 1995: 15; Dressler 2005: 271 jj). Eesti keel kuulub nende keelte hulka, kus sõnade vahel on motivatsiooniseosed. Nii näiteks on võimalik sõna *erakla* 'eraku asupaik' tähendust lahti mõtestada ainult seetõttu, et on olemas ka sõna *erak* ja kohta väljendav *la*-liide, mille tähendus on tuttav.

Motiveeritus on oma olemuselt astmeline, kui skaala, mille ühes otsas on vormi ja tähenduse täielik vastavus ja teises otsas tähendusseose ähmastumine. Vastavalt sellele eristatakse täielikku ja osalist motiveeritust, kusjuures osalise motiveerituse määr võib olla vägagi erinev. On väidetud, et sõnamoodustuses ei olegi täielik morfosemantiline läbipaistvus üldse võimalik, sest ühenduses kindla mõiste väljendamisega ähmastub sõna läbinähtavus ning suureneb kokkulepeline tähenduse osa. Ainult süntaktiliste üksuste tähendus võib olla täiel määral tuletatav koostisosade tähendusest (Dressler 2005: 271). Eesti keele sõnamoodustuses leidub siiski ka vastupidiseid näiteid, nagu näiteks teo- ja tegijanimede moodustamine (näide 15) või omaduse puudumist väljendavate adjektiivide ehk karitiivide tuletamine (näide 16), kus tuletise tähenduse võib sageli anda tüve ja liite tähenduste summa. Arvestades aga asjaolu, et tegemist on sageli täiesti korrapäraste moodustistega ehk regulaartuletistega, kus tuletise tähendus võrdub moodustusosade tähenduste summaga, mahuvadki seda laadi juhtumid oma iseloomult süntaktilise moodustuse alla. Kuid ka seda laadi moodustuse korral ei saa alati rääkida absoluutsest regulaarsusest, sest regulaartuletiste kõrval leidub ka vastupidiseid näiteid (17).

⁴ Nimetus *motivatsioon* pärineb algselt Ferdinand de Saussure'ilt, kuid sõnamoodustuses võttis selle kasutusele tänapäevase sõnamoodustusteooria looja Hans Marchand (Kastovsky 2005a: 101 jj).

- (15) oota=**mine**, oota=**ja**; tege=**mine**, tegi=**ja**; vaiki=**mine**, vaiki=**ja**
- (16) mure=**tu ilma mureta**; tahte=**tu ilma tahteta**; korduma=**tu selline, mis ei kordu**
- (17) ea=**tu raskesti määratavas eas olev**; näo=**tu inetu**; ääre=**tu väga ulatuslik**

Osalise motiveerituse korral on sõna tähendus vähemal või suuremal määral arbitraarne, kokkuleppeline. Nii näiteks on nimetus *tantsijanna*, mis märgib harilikult kutselist naissoost tantsijat, oma põhiosas selgelt läbinähtav ja arbitraarne on vaid seos kutselise tööga. Sellega võrreldes on näites tuletis *kaste: kastme* 'soust' tähendus ainult vaid väga üldiselt motiveeritud – 'midagi, mis on seotud kastmisega'. Seda, et see sõna tähendab sousti, on puhtalt kokkuleppeline.

Arbitraarsuse ja motiveerituse vahekord oleneb nii sõna moodustusviisist kui ka sellest, milline on kummagi moodustusosa seotus tähendusega. Nii on liitsõnade motiveerituse aste, morfosemantiline läbinähtavus oluliselt suurem kui tuletisel, sest liite tähendus on märksa üldisem ja seega semantiliselt väheütlevam kui liitsõna põhiosa tähendus (Dressler 2005: 272). Näiteks on liitsõna *külmkapp* (külm+kapp) tähendus moodustusosade põhjal üheselt mõistetav, mida aga ei saa öelda sama tähendust märkiva tuletise *külmik* (külm=ik) kohta. Teisalt on liitsõna põhiosa tähenduslik läbinähtavus tähtsam kui seda täpsustava osa transparentsus. Ka võib sõna morfosemantiline läbinähtavus erinevatel põhjustel väheneda või koguni kaduda (Kastovsky 2005a: 114). Tinglikuks võib jääda laensõnade liigendus, seda ka liitsõnade korral, nagu näiteks *jaanalind*, mille esiosa *jaana*~ on otselaen heebrea keelest (Rätsep 2002c: 324). Kuid suuremal või vähemal määral on tinglikkus iseloomulik ka eesti omasõnade korral.

Liidete tähenduslik läbinähtavus võib oluliselt erineda. Mida kindlama ja konkreetsema tähendusega on liide, seda suurem on motiveerituse osakaal (näited 15, 16), ja mida üldisem, ebamäärasem on liite tähendus, seda suurem on arbitraarsus. Kui liitel on väga üldine, üksnes kategoriaalne tähendus, siis määrab ta tuletise tähendust vaid sõnaliigi tasemel. Näiteks *jalam, jaland, jalats, jaluts* märgivad kõik mingit asja, mis on jalaga seotud. Nende tuletiste täpsem tähendus on arbitraarne, kokkuleppeline (näide 18). Valdavalt ongi tegemist osalise motiveeritusega. Väiksema või suurema arbitraarse osa lisandumine on üsna tavaline kohe sõna loomisel, sest see võimaldab vähesemate vormiliste vahenditega, sama liite abil väljendada rohkem erinevaid sisusid.

- (18) jala=**m samba, torni vm. ehitise alumine osa**; jala=**nd aparadi, eseme (iseseisev) kandev v. toetav osa**; jala=**s (reel, kelgul, hällil)**, jala=**ts jalannõu**; jalu=**ts jalgadepoolne ots (voodil)**

Nagu eespool juba öeldud, põhineb vahetute moodustajate analüüs otseselt sõnadevahelistel motivatsioonisuhetel, motiveeriva ja motiveeritava sõna seosel. Morfeemid või ka pikemad üksused ja nende piirid ei ole kindlaksmääratavad mitte üksnes vastava keeleüksuse seesmise vaatluse kaudu, vaid just nimelt võrdluse teel teiste keeleüksustega. Selle teadmise põhjal on võimalik motiveeritud sõna tähendust lahti mõtestada. Ülaltoodud näiteid (15–18) *ootamine, muretu, tahtetu, ääretu, jalam, jaland, jalas, jalats, jaluts* saab liigendada moodustusosadeks ainult seetõttu, et meie sõnavaras on olemas vastavad keelendid *ootama, mure, tahe, jalg* jne. Ja teisalt ka seetõttu, et on olemas *ja-*, *mine-*, *m-*, *nd-*, *s-* ja *ts-*liiteliste sõnade rühmad, mille najal on keelekasutaja mälus olemas nende liidete kasutamise reeglid.

Morfosemantiline analüüs annab sisulise aluse vahetute moodustajate kindlaksmääramiseks. Just tähendusele toetudes on võimalik näiliselt sarnase ehitusega sõnade puhul väita, et üks on moodustatud liitmise, teine aga tuletamise teel. Näite *maastikuaednik* korral (19) on ainult üks võimalus: tegemist on liitsõnaga – [maastiku+aednik]. Analüüs on vastavuses vaatlusaluse sõna tähendusega. Liigendus tüveks ja liiteks [maastikuaed=nik] langeb ära sellepärast, et maastikuaednik tegeleb maastiku ja mitte maastikuaedade kujundamisega. Näite *lasteaednik* (20) puhul on aga tegemist tuletisega. Morfoloogiliselt oleks võimalik ka liitsõnaline liigendus *laste+aednik*, kui võrd mõlemad osised esinevad omaette sõnadena. Kuid see variant langeb ära, sest see ei vasta analüüsitava sõna tähendusele ning on vastuolus ka sõna *aednik* tähendusega 'aiakultuuride kasvatamisega (elukutseliselt) tegelev isik'. Samas leidub ka selliseid juhtumeid, kus põhimõtteliselt on võimalik mõlemapidine tõlgendus.

- (19) maastikuaednik *aednik*, kes tegeleb maastiku kujundamisega – vahetud moodustajad: maastiku+aednik;
- (20) lasteaednik *lasteaias laste mängu ja tegevust juhendav kasvataja* – vahetud moodustajad: lasteaed=nik

Tuletise ja liitsõna arbitraarsus võib aja jooksul tunduvalt süveneda, kui nende tähendus või kuju või need mõlemad on moodustusaluselt sõnast oluliselt kaugenenud. Selle tagajärjel võib tuletise seos oma alussõnaga katkeda ja uus, sekundaarne liitsõna tekkida. Üks selliseid sõnapaare on näiteks pühkimisvahendit märkiv *hari* ja verb *hari/ma*, kus tänapäevakeele kõneleja vaevalt enam seost tajub (näide 21). Tähenduse läbinähtamatus ja sellega kaasnev uus, sekundaarne juursõna võib tekkida ka ühenduses tüve laadivaheldusega ning tüve ja liite ühinemiskiirul toimunud häälikumuutustega. Sellise sõna sekundaarsusele osutab vormiliselt vaid liite eristatavus (näide 22). Olenevalt inimese east või teadmistest võib selle mõju ja taju olla inimesiti siiski erinev. Mis ühtede jaoks on veel osaliselt motiveeritud, võib teiste jaoks olla läbinähtamatu (näide 23).

- (21) hari *puhastamiseks, pühkimiseks, sugemiseks vms. kasutatav ese* – hari/ma *maad külviks ette valmistama; arendama, teadmisi andma; puhtaks tegema;*
- (22) aita/ma < abi; väike < vähe; harilik < harju/ma; taoline < tava
- (23) kasu+laps *kasvama võetud laps* < kasu/ma (vanemas keelepruugis) *kasvama; katsikud vana komme minna vastsündinud last vaatama* < kasu/ma (varasemas tähenduses) *vaatama*

Selles raamatus siin on püütud sõnadevahelisi moodustussuhteid kajastada sünkrooniliselt, arvestades tänapäeva eesti keele kasutajat ja kasutamist. Kui võrd üleminek ühelt ajalõigult teisele on hajus, siis on teatud juhtudel tähendusese katkemise sünkroonilist piiri küllaltki raske kindlaks määrata. Sõnapere koostamise põhimõtteid arvestades tuleb aga paratamatult otsustada, millisel juhul võib arvata oma alussõnast häälikuliselt ja/või tähenduslikult kaugenenud tuletise veel sõnapere koosseisu ja millisel juhul tuleks teda võtta juba kui omaette juursõna, mis moodustab eraldi sõnapere. Valiku tegemisel on arvestatud üldsõnaraamatutes toodud tähendusi, Google'is leiduvaid kasutusandmeid, eri vanuses emakeelekõnelejate arvamusi ja iseenda keeletunnet. Teatud tinglikkus, kahetise tõlgendamise võimalus osal juhtudel jääb kõigest hoolimata. Siinses sõnaraamatus on kahetise tõlgendusvõimaluste korral piiratud ühe valikuga, mis ei välista teist võimalust.

On oluline märkida, et vahetute moodustajate analüüsi tulemus ei tarvitse kokku langeda sõna algse saamisviisiga ning sünkrooniline ja diakrooniline pilt võivad erineda, seda sageli just laenuliste keelendite korral. Kui mõnest teisest keelest laenatud tuletis või liitsõna on sobitunud oma tähenduse ja vormi poolest eesti keele sõnamoodustussüsteemi, siis ta on liigendatav vahetuteks moodustusosadeks nagu muudki läbinähtavad tuletised eesti keeles. Rohkesti on selliseid mugandatud laene pärit soome keelest (näide 24) (Rätsep 2002b).

- (24) avar=**us** *avar v. ääretu ruum, laiuv legendik; ruumiline lähedus* < sm avaruus; era=**k** *teistest eraldi elaja või asuja, üksiklane* < sm erakko; laulja=**tar** < sm lauljatar; ole=**nd** *elusorganism, olevus; indiviid* < sm olento; põlv=**kond** *sugupõlv; lähedase vanusega inimesed kokku* < sm polvikunta; sobi=**mus** *kokkulepe; sobimine, üksmeel* < sm sopimus; ali=**sta**/ma *alla heitma, vastupanu murdma* < sm alistaa; õnni=**tle**/ma *õnne soovima* < sm onnitella; öö=**bi**/ma *ööd mööda saatma* < sm yöpyä

Tuleb siiski arvestada, et laensõnade moodustusanalüüsiga võib olla paratamatult ka probleeme, mistõttu nende liigendamine jääb ühel või teisel määral tinglikuks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et vahetute moodustajate analüüs võimaldab avada kompleksse, kahest või rohkemast morfeemist koosneva keelendi seesmise

moodustusstruktuuri. See on kindla ajavahemiku, sünkroonilise sõnamoodustuse analüütiline aspekt, kuulaja või lugeja vaatenurk, kes puutub kokku olemasolevate komplekssete sõnadega ja avab nende sisu (Lipka 2002: 95). Sõnavara analüüsimisel võimaldab see esile tuua iga konkreetse sõna moodustusviisi ning teha selle põhjal üldistavaid järeldusi eesti keele sõnamoodustussüsteemi toimimise kohta. Kuid mitte alati ei võimalda vahetute moodustajate meetod üheselt moodustuspiiri kindlaks määrata, mistõttu teatud tinglikkus paratamatult jääb.

3. Sõnapere ülesehitus

Sõnapere on sama juurtüve sisaldavate sõnade korrastatud kogum, kus sõnad on süstematiseeritud omavaheliste moodustussuhete alusel (Tihonov 1985: 36, Augst 1998: XV jj.). Arvestades sõnamoodustusseoste järgnevust – ühest sõnast on võimalik moodustada teine ja sellest omakorda järgmine –, on sõnapered üles ehitatud hierarhia põhimõttel. Vastavalt moodustusviisile on sõnapere liikmed jagatud vahetuteks moodustusosadeks.

3.1. Sõnapere peasõna

Sõnapere peasõna ehk pealiige on sõnapere kõige tähtsam liige, selle keskne, vältimatu osa. Peasõna tüvi kordub kõigis sõnapere ülejäänud liikmetes, sidudes need nii vormiliselt kui ka tähenduslikult üheks kokkukuuluvaks sõnarühmaks.

Peasõnade hulgas leidub kõigist sõnaliikidest sõnu, kuid jagunemine eri liikide vahel on ootuspäraselt ebaühtlane. Valdav osa neist on nimisõnad (näide 25) – koos pärisnimedega ligi 70%, tegusõnu (näide 26) on ligi 17%, omadussõnu (näide 27) umbes 8%, määrsõnu (näide 28) ligi 3%. Ülejäänud paari protsendi sisse mahuvad muud sõnaliigid ja lisaks ka väike hulk seotud tüvesid (näide 29).

Seotud tüvede ehk kinnistüvede esinemine sõnapere peasõna funktsioonis on üldiselt erandlik. Sellised tüved on tähenduslikult eristatavad, kuid ei esine omaette sõnana, vaid korduvad liitsõna ja/või tuletise koosseisus. Nende hulgas leidub nii omatüvesid (näide 29) kui ka võõrtüvesid (näide 30).

- (25) jõgi, järv, maa, mets, poeg, tütar; Eesti, Tallinn, Tartu
- (26) algama, lõppema, minema, tulema
- (27) noor, vana, kõrge, madal, suur, väike
- (28) edasi, tagasi, täna, eile
- (29) **-ohtu** (*osutab ealisele sarnasusele*): lapse+ohtu, plika+ohtu, poisi+ohtu;
-pära (*esineb laadi märkivate liitsõnade järelosana*): eri+pära, ise+pära,

isiku+pära; **argi-** *igapäevane, tavaline*: argi=ne, argi+elu, argi+mure, argi+päev; **ürg-** *iidne, põline*: ürg=ne, ürg+jõud, ürg+loodus, ürg+mets

- (30) **-droom väli, väljak**: auto+droom, kosmo+droom; **-loogia teadus, -õpetus, -kogu**: filmo+loogia, imago+loogia, kosmo+loogia; **infra-** *all-, all(pool)*: infra+heli, infra+struktuur; **kardio-** *südame-, südamesse puutuv*: kardio+stimulaator, kardio+skleroos

Omaette vormiliselt erandliku rühma moodustavad peasõnade hulgas sellised sõnad, mis oma kuju poolest meenutavad tuletisi. Nende tüves on vormiliselt selgesti eristatav liide, kuid nende tähendus on liigendamatu tervik (näited 31–32). Neid ei saa liigendada vahetuteks moodustajateks, sest liitele eelneva tüveosa tähendust ei ole võimalik eraldi määratleda. Seda laadi sõnad on valdavalt laenulist päritolu. Üks osa neist on võõrtüvelised sõnad, kus sageli võõrliide on asendatud eesti liitega, mis täidab eeskätt kohandavat rolli, vormistades eesti keelde häälikuliselt sobiva sõna ja määratledes ühtlasi ära ka selle sõnaliigi (näide 31). Teine osa neist on varasemad või hilisemad laenud soome, saksa või mõnest muust keelest, kus endine liide on säilinud või vajaduse korral oma kujult kohandatud eesti keelega või asendatud eesti liitega (näide 32). Sama laadsete keelendite tekke põhjuseks võib olla ka asjaolu, et varasem tuletis on kaugenenud häälikuliselt ja/või tähenduslikult oma alussõnast ning muutunud läbinähtamatuks, mille tagajärjel ongi tekkinud eripärase ehitusega sekundaarne lihtsõna (näide 33).

- (31) aktiivne, aktuaalne, banaalne, drastiline, hermeetiline, krooniline, küüniline, soliidne, steriilne, stabiilne
- (32) anastama < sm. anastaa; kiinduma < sm. kiintyä; kummaline < sm. kummallinen; kunnaline < sm. kunnollinen; liiderlik < sks. liederlich; loobuma < sm. luopua; oivaline < sm. oivallinen; soodus < sm. suotuista; varblane < vn. vorobej; vilistlane < sks. Philister
- (33) harilik < harju/ma; korjus < korja/ma; taoline < tava; vaene < vaev

3.2. Sõnapere liikmed

Sõnapere liikmed on peasõna suhtes järjestatud astmeliselt, järgides vastastikuste moodustussuhete hierarhiat. Vahetult peasõnast moodustatud sõnapere liikmed on esimese astme moodustised, neist moodustatud sõnad on teise astme moodustised jne. Valdav osa sõnapere liikmetest on esimese, teise ja kolmanda astme moodustised, kusjuures iga järgneva astmega liikmete arv väheneb. Kõige pikem hierarhiline rida siinsetes sõnaperedes koosneb seitsmest astmest, kuhu kuulub ka püsiühend *abiellu astuma* (näide 34).

- (34) ELA/MA t.
el=	u n.
abi+	elu n.
abiellu astu/	ma t.
abiellu/	ma t.
abiellu=	mine n.
abiellumis+	iga n.
abiellumisea=	line o.
- 0 1 2 3 4 5 6 7

Sõnapereade maht võib olla vägagi erinev, mis näib sõltuvat peasõna sõnaliigist ja tähendusest, kuid ka taustast või mõnest muust tunnusest. Kõige väiksemad sõnaperead koosnevad vaid sõnapere peasõnast ja ühest või paarist liikmest (näited 35, 36). Samas leidub väga arvukaid peresid, nagu on näiteks **TÖÖ**, kuhu kuulub üle 1400 liikme.

- (35) AKVALANG n.
akvalang=**ist** n.
- (36) HATT <hatu> n. *narmas narmake*
hatu=**ne** o.
soole+**hatt** n.

Sõnapere kõige väiksem üksus on **sõnamoodustuspaar**, kuhu kuuluvad kaks teineteisega vahetus moodustusseoses olevat sõna (näide 37): *elama* > *elatama*; *elatama* > *elataja*; *elatama* > *elatamine*; *elama* > *elatuma*; *elatuma* > *elatis*; *elatis* > *põhielatis jne*. Suurema üksuse moodustab **sõnamoodustusahel**, kuhu kuuluvad kõik järjestikku üksteisega moodustusseoses olevad sõnad (näide 37): *elama* > *elatama* > *elataja*; *elama* > *elatama* > *elatamine*; *elama* > *elatuma* > *elatis* > *põhielatis*; *elama* > *elajas* > *elajalik* > *elajalikkus jne*. Vahetus moodustusseoses on omavahel ainult ahela kaks kõrvuti olevat liiget, millest esimene motiveerib teist. Ahela ülejäänud liikmete vahel on kaudne motivatsioon, mis põhineb ühisel juurtüvel. (Tihonov 1985: 41; Vare 1979: 18 jj.)

- (37) ELA/MA t. *olemas olema, eksisteerima; elunema, asuma; säilima, püsi-*
ma
ela=	ta/ma t. <i>ülal pidama</i>
elata=	ja n.
elata=	mine n.
ela=	tu/ma t. <i>ära elama, ülalpidamist saama</i>
elat=	is n. <i>elatusvahend</i>

põhi+elatis n.
 elatu=**mine** n.
 elat-us+allikas n
 elat-us+raha n. *äraelamiseks minev raha; pension, alimendid*
 elu=**ne**/ma t. elama, asuma
 elune=**ja** n.
 elune=**mine** n.
 elu=**tse**/ma t. kiratsevalt elama; elunema
 elutse=**mine** n.
 ela=**ja** n.
 ela=**jas** n. *loom; (sõimusõna)*
 elaja=**lik** o.
 elajalikk=**us** n.
 kari+elajas n. *kariloom*
 laisk+elajas n. *laisk loom v. inimene*
 mets+elajas n. *metsloom*
 elaja+loom <-looma> n. *elajas, loom*
 ela=**mine** n.

Sõnadevahelised moodustussuhted on sõnaperes kaheplaanelised – paradigmaatilised ja süntagmaatilised. Kõik need sõnad, millel on üks ja seesama vahetu moodustusalus, moodustavad vertikaalsel teljel (ülevalt alla) ühe **sõnamoodustusparadigma**. Paradigma liikmed on esitatud oma alussõnast allpool, võrdselt ühe astme võrra paremal. Sõnapere peasõnaga on seotud **põhiparadigma** (näide 38). Põhiparadigma liikmetest võivad hargneda omakorda uued **allparadigmad** ja selle liikmetest omakorda uued allparadigmad. (Tihonov 1985: 41.) Nii on näites 37 võimalik põhiparadigma kõrval eristada veel ka seitse allparadigmat, mille peasõnad on *elatama, elatuma, elatis, elunema, elutsema, elajas ja elajalik*.

(38) ELA/MA

ela=**ta**/ma
 ela=**tu**/ma
 elu=**ne**/ma
 elu=**tse**/ma
 ela=**ja**
 ela=**jas**
 ela=**mine**

Süntagmaatilises plaanis kujutab sõnapere endast sõnamoodustusahelate kogumit (Tihonov 1985: 41) (näide 39). Kõige pikem sõnamoodustusahel koosneb kaheksast järjestikusest liikmest (näide 40).

- (39) ELA/MA > ela=**ta**/ma > elata=**ja**
 ELA/MA > ela=**ta**/ma > elata=**mine**
 ELA/MA > ela=**tu**/ma > elat=**is** > lisa+elatis
 ELA/MA > ela=**jas** > elaja=**lik** > elajalikk=**us**
- (40) ELA/MA > el=**u** > abi+elu > abiellu astu/ma > abiellu/ma > abiellu=**mine**
 > abiellumis+iga > abiellumisea=**line**

4. Sõnapere seesmine liigendus

Ülevaatlikkuse mõttes on sõnapere liikmed jagatud esimesel moodustusastmel põhiliste moodustusviiside järgi plokkidesse. Samasugust järjestust on vaikumisi arvestatud ka järgmistel astmetel. Eristatud on neli põhilist moodustusplokki:

- 1) tuletised,
- 2) liitsõnad,
- 3) ühendituletised ja
- 4) ühendid.

4.1. Tuletised

Analüüsi andmetel moodustavad tuletised üle veerandi analüüsitud sõnavarast. Antud juhul on silmas peetud tüüpilisi tuletisi, mida saab liigendada kaheks moodustusosaks – tuletustüveks ja liiteks. Vastavalt liite asendile võib need jagada kolme põhilisse alarühma:

- 1) sufikstuletised (järelliitega),
- 2) prefikstuletised (eesliitega) ja
- 3) prefiks-sufikstuletised, kus on kasutatud ühtaegu nii ees- kui järelliidet.

Tuletiste plokki on ühtlasi arvatud ka kõik need lihttüvelised sõnad, mis on ühel või teisel viisil peasõnast moodustatud, kuid mida pole võimalik grammatiliselt liigendada. Kõigepealt kuuluvad siia **konversioonid** ehk **nulltuletised**, kus liide puudub, nagu näiteks *nüri* > *nüri/ma* 'nüriks tegema või luba > *luba/ma* 'luba andma'. Tuletiste plokki on paigutatud ka peasõnast moodustatud **lühendsõnad**, nagu näiteks *hamburger* > *burger*, *litograafia* > *lito* 'litograafia', *magnetofon* > *makk* kõnek. 'magnetofon', *onkoloogia* > *onkoloog*, *pornograafia* > *porno*, *stipendium* > *stipp* 'stipendium', *vampiir* > *vamp* 'külmalt kaalutlev saagiahne kaunitar'. Siia on paigutatud ka türevokaali varieerumisega juhtumid ning muud laias mõttes tuletuse alla kuuluvad loova sõnamoodustuse näited: *ei* > *eira/ma*, *ere* > *erga/ma* 'eredalt hõõguma', *hapu* > *hape*, *paha* > *pahe* 'paha asi, viga, puudus', *maa* > *maare* 'maavara', *tühi* > *tühe* 'õõnsus'.

4.1.1. Sufikstuletised

Sufiksituletised moodustavad tuletiste üldarvust valdava osa, mis on ootuspärane tulemus, sest eesti keeles on sufikseid ehk järelliiteid rohkesti (vt. eesti omaliidete loend lk. LV). Tuletiste korral on liide paksus kirjas ja eristumärgiga esile toodud: *hapu=kas* 'veidi hapu', *jõe=stik* 'peajõgi koos harujõgedega'.

Tuletiste seas tuleb ette ka erandlikke, kuid teoreetiliselt huvitavaid ja lähemat uurimist väärivaid liitejärjendiga näiteid, kus üks leksikaalne vaheaste puudub. Need on juhtumid, kus mingi kategooriaalne tähendus, näiteks tegevus või millegi puudumine (karitiivsus) on väljendatud küll morfoloogiliselt, vastava liite abil, kuid sellele vastav sõna puudub. Selliste hulka kuulub näiteks nimetus *automudeldaja* (näide 41), kus esineb tegevust ja tegijat märkiv liitejärjend =**da=ja**, kuid tegijanimega seostuv alusverb *automudeldama* puudub keeles. Sarnaselt sellega puuduvad vastavad tegusõnad ka tegijanimede *ilukõneleja*, *kirikabetaja* ja *piiritaja* korral (näide 41), kus *ja*-liitele eelneb tegevusele osutav liide. Samalaadsed näited on ka millegi eemaldamist väljendavad tegusõnad, kus on kombineeritud puudumist ja tegevust märkivad liited =**tu=sta/ma** (näide 42), samuti ka üksikud määrsõnad, kus leidub liitejärjend =**tu=lt** (näide 43). Omaette juhtumi moodustavad deminutiiviliited, kus kahe samatähendusliku liite järjend võimaldab deminutiivsust *ja/või* soovivat sõbralikku suhtumist eriti rõhutada (näited 44).

- (41) automudel=**da=ja** *automudelite koostaja*; ilukõne=**le=ja** *ilukõnede pidaja*; kirikabe=**ta=ja** *kirikabe mängija*; piiri=**ta=ja** (*lind*)
- (42) kondi=**tu=sta/ma** *liha kontidest vabastama*; liha=**tu=sta/ma** *liha kõrvaldama* (*luudelt, nahalt*); liimi=**tu=sta/ma** *liimainest vabastama*
- (43) aega+viit/**ma=tu=lt**, rivi=**tu=lt**
- (44) laps=**u=ke**, leivapal=**u=ke**, õllemärj=**u=ke**; kõhn=**u=ke**, noor=**u=ke**, nõrg=**u=ke**

Sufikstuletusega ühenduses võib täheldada mitmesuguseid tüve ja liite ühine mispiiril aset leidvaid **häälikumuutusi**. Üks sagedamaid muutusi on vokaaliga lõppeva alustüve lühenemine liite ees (näide 45). See on tüüpiline fonotaktiline muutus, mille eesmärk on sobitada liitumispiiril kõrvuti sattuvaid häälikuid omavahel. Siia hulka võib arvata ka liiteasendusega juhtumid võõrsõnade korral, kus liite lisandumisega langeb varasem liide välja (46).

Tüve ja liite piiril võib aset leida ka hääliku(te) lisandumine, kus on moodustusanalüüsi korral raske otsustada, kuhu see häälik täpsemalt arvata (47). Enamasti on neid peetud liite juurde kuuluvaks (Kasik 2004: 33, Vare 1981), kuid analoogilisi juhtumeid laiemalt võrreldes näib olevat võimalus neid pidada ka vaheliiteks ehk interfiksiks. Eesti keeles ei ole vaheliiteid otseselt uuritud, kuid see nähtus vajaks kindlasti lähemat analüüsi. Liite ja vaheliite omavahelise suhte

ebamäärasuse tõttu võib seda laadi juhtude korral käesolevas sõnaraamatus leida ebaühtlast esitust.

Kolmas tuletusega seotud häälikumuutus on alustüve lõpuvokaali teisene mine (näide 48), mille kohta on arvatud, et seda võiks siduda kasutustavaga (H. Saari: 1997: 213).

- (45) haig=**la** < haige; elast=**ik** < elastne; kannata/ma > kannat=**lik**
- (46) *realism* > *real*=**ist** 'realismi pooldaja';
- (47) pikk: pika > pike=**r-ik** või pike=**r-ik** või pike=**rik**; pike=**rgu-ne** või pike=**rgu-ne**; luge/ma: loe > loe=**t-le/ma** või loe=**t-le/ma**
- (48) haljas : halja > halje=**nda/ma**; kalk : kalgi > kalge=**nda/ma**; ropp : ropu > rope=**nda/ma**

Tuletiste moodustusanalüüsi korral tuleb ette ka väga keerulisi juhtumeid. Üks selliseid näiteid on *nda*-liiteliste verbide ning *nd-* ja *ndus*-liiteliste nimisõnade vahekord, kus omavahel on peale häälikulise kokkulangemise vastuollu sattunud ka keele grammatiline süsteem ja keelekorralduslikud eesmärgid (Kasik 2010). Seda laadi keelendite analüüsi korral kaasneb paratamatult tinglikkust ja erinevaid tõlgendusvõimalusi.

4.1.2. Prefikstuletised

Prefikstuletisi on sufikstuletistega võrreldes vaid suhteliselt väike hulk. Enamik neist on eesti keeles läbinähtavad võõrsõnad, milles on võimalik eristada eesliidet. Erinevalt järelliitest ehk sufiksist, mis liitub tüvele, liitub prefiks sõnale (näited 50, 51).

Eesti omaprefiksitest on nimetada vaid üksainus näide – *eba-*, mida on tava-päraselt eesliiteks peetud. Kuid seegi ei ole tüüpiline prefiks, sest ta esineb ka tuletusalusena (49), käitudes seega seotud tüvena.

Võõrprefikseid on analüüsitud materjali põhjal kokku 21, koos variantidega 27 (vt. liidete loend lk. LIX). Võõrsõnade vormiline ja tähenduslik läbinähtavus on suurenenud eeskätt ühenduses võõrtüveliste sõnaperede täienemisega uute laenude arvel. Ei ole välistatud võimalus, et osa neist prefikssõnadest võib olla moodustatud ka eesti keeles, kuid see on täpsema uurimise aine. Tähelepanuväärne on aga asjaolu, et leidub kindlaid märke võõrprefiksiste kohanemisest eesti sõnamoodustussüsteemis. Sellele osutavad näited, kus kõrvuti võõrsõnadega on võõrprefiks liitunud ka eesti omasõnaga. Need on üldsõnaraamatute andmeil sagedamini oskussõnad (näide 50), kuid võõrosiste omaksvõttu näitab nende levik ka üldkeelde: levimas on nii kirjakeelne kui kõnekeelne kasutus (näide 51).

- (49) eba=**k**, eb=**ard** [eba=ard > ebard], eba=**le**/ma, eba=**sta**/ma
- (50) **anti-**: anti:aine, anti:kangelane, anti:keha, anti:maailm, anti:osake; **di-**: di:hape; **hüper-**: hüper:link, hüper:tekst; **kon-**: kon:tekst *ümbritsev tekst*, *kaastekst*; **post-**: post:seminar; **pro-**: pro:seminar; **trans-**: trans:rasvad, trans:rasvhape
- (51) **bi-**: bi:mees, bi:naine; **eks-**: eks:abikaasa, eks:kuningas, eks:maailmameister, eks:president; **super-**: super:hästi, super:kallis, super:mees, super:pikk, super:riik, super:täht, super:vastuvõtja; **ultra-**: ultra:heli, ultra:kõrge, ultra:lühike, ultra:moodne

4.1.3. Prefiks-sufikstuletised

Prefiks-sufikstuletised moodustavad omaette väikese võõrapärase tuletusrühma, mille eripäraks on see, et ühtaegu rakenduvad nii ees- kui ka järelliide, millel kummalgi on sõna üldtähenduse väljendamisel oma roll. Nende tähendust arvestades liigenduvad sellised tuletised kolmeks osaks – prefiks+tüvi+sufiks (näited 52–55). Eesti keeles on see harv ja selgelt võõrõuline sõnamoodustusviis, mis on aga juba andnud läbinähtavaid kombineeritud tuletisi. Osa neist sõnadest on otsesed võõrlaenu, mille moodustusstruktuur on muude sama tüve sisaldavate sõnade najal läbipaistvaks muutunud (näide 52). Teine osa on mugandatud võõrsõnad, kus sõna häälikkuju eestipärastamisel on kasutatud eesti liidet (näide 53). Osal juhtudel esineb liiteasendust (näide 54). Osal juhtudest võib prefiksile järgnev sõnaosa häälikuliselt kokku langeda omaette sõnaga ja tekkida formaalne sarnasus prefikstuletisega (näited 53, 54, 55). See on juhuslik kokkulangemine, sest nende tõlgendamine prefikssõnana oleks vastuolus tähendusega. Näiteks kui eeldada, et *antimilitarist* on tavaline prefikstuletis (anti:militarist), siis peaks ta märkima tähendust 'militaristi vastane', mis aga ei vasta selle sõna tegelikule tähendusele – 'militarismi vastane'.

- (52) **a:**vitamin=**oos** *täielik vitamiinipuudus ja sellest tingitud haigusseisund*; **hüper:**vitamin=**oos** *vitamiinide liigtarvitamisest tekkinud haiguslik seisund*; **hüpo:**vitamin=**oos** *vitamiinide vähesusest tekkinud haiguslik seisund*
- (53) **ab:**norm=**ne** (*normist*) *kõrvalekalduv*; **anti:**allergi=**line** *allergiavastane* (vrd. allergia > allergi=**line** *allergiast põhjustatud*); **eks:**territori=**aal**=**ne** *mingist territooriumist väljaspool seisev*
- (54) militarism > **anti:**militar=**ist** *militarismi vastane* [anti:militar(ism)=**ist**]; vrd. militarism > militar=**ist** [militar(ism)=**ist**]

- (55) gaas > **de:gas=eeri/ma vedelikust v. tahkest ainekst gaasi ärastama**; vrd. gaas > **gas=eeri/ma vedelikku gaasiga küllastama**; **de:šifr=eeri/ma šifrit avama, lahti mõtestama** – vrd. šiffer > **šifr=eeri/ma šifri(te)s tähistama, salakirjas kirjutama**

4.1.4. Konversioonid

Konversiooni all mõistetakse käesoleval juhul ühelt poolt uue sõna moodustamist sõnaliigi muutmise teel ilma tuletusliite abita ja teiselt poolt – ka sellisel viisil moodustatud sõna. Konversioon kui sõnamoodustusviis sarnaneb tuletusega ses mõttes, et ta võimaldab väljendada samasuguseid sõnadevahelisi moodustussuhteid nagu tuletuski (näited 56, 57, 58, 59). Selle erinevuseks on aga väiksem motiveeritus, sest täpsem tähendus ja teatud juhtudel ka sõnaliik jääb morfoloogiliselt väljendamatuna (näide 58, 59). Kui tuletuse korral kannab ka liide kitsamat või laiemat kategoriaalset tähendust, siis konversiooni korral on kokkuleppe osakaal liite puudumise tõttu palju suurem.

- (56) lõhn > lõhna/ma lõhna levitama – vrd. lõhn > lõhna=**sta**#ma *healõhnaliseks muutma*
- (57) nüri *halvasti lõikav*; *tõmbi otsaga* > nüri/ma nüriks tegema – vrd. nüri > nüri=**sta**#ma t. (*vaimselts*) nüriks tegema
- (58) tark¹ o. *terava mõistusega*; *mõistlik* > tark² n. *tark inimene*; (eesti rahvausundis:) *rahvaarst, ennustaja* – vrd. kange o. > kange=**lane** n.
- (59) hukku/ma > hukk – vrd. hukku/ma > hukku=**mine**; kadu/ma > kadu – vrd. kadu/ma > kadu=**mine**

Enamasti ongi konversiooni peetud tuletuse alaliigiks (vrd. Booij: 2002: 134 jj., 2005: 57 jj., 2007: 5; Plag 2003: 107; Tauli 1972: 104–105, 1973: 129) ja defineeritud harilikult kui tuletusprotsessi, mis seob vormilt ühesuguseid ja sõnaliigilt erinevaid sõnu (Bauer, Valera 2005: 8). Kuid erinevatelt autoritelt võib leida siiski ka mitmeid varieeruvaid konversiooni määratlusi (vrd. Fernandez 2001: 7) ja üldeldse on konversiooniga ühenduses veel palju ebaselget (Bauer, Valera 2005: 8). Kõiki definitsioone seob siiski üks ühine oluline joon: konversioon on seotud sõnaliigi muutumisega (Bauer 1996 : 32, 2005: 311; Booij: 2002 : 134; Fleischer, Barz 1995: 48; Manova, Dressler 2005: 72). Siinses sõnaraamatus on konversiooni teel moodustatud sõnad esitatud tuletiste plokis.

Sõnaraamatmaterjalide põhjal võib öelda, et eesti keeles on konversioon seotud eeskätt kolme suurema sõnaliigi – nimisõna, tegusõna ja omadussõna – vastastikuse üleminekuga:

- 1) nimisõna > tegusõna,

- 2) omadussõna > tegusõna,
- 3) tegusõna > nimisõna,
- 4) tegusõna (partitsiip) > omadussõna (sõnaraamatmaterjal on juhuslik),
- 5) omadussõna > nimisõna,
- 6) (harva) nimisõna > omadussõna.

Vähemal määral leidub näiteid ka mäarsõna üleminekust tegusõnaks (näide 60).

- (60) läbi m. > läbi/ma t. *läbi minema*; kaldu m. > kaldu/ma t. *kaldu vajuma*; katki m. > katke/ma t. *katki minema*; puudu m. > puudu/ma t. *puudu olema*

Arvestades ühelt poolt konversiooni ja tuletuse sisulist sarnasust ja teisalt nende erinevust – liite puudumine konversiooni korral –, on konversiooni rööpnimetusena, tähendusvahet tegemata, kasutatud sageli nimetust **nullderivatsioon** ehk **nulltuletus** (Kiefer 2005; Plag 2003: 12). Sama nähtust on käsitletud muudegi nimetuste all, nagu *transpositsioon*, *funktsionaalne muutus*, *nihe*, *seesmine derivatsioon* (Fernandez 2001: 7). Kõige üldisema kasutusega on aga konversioon. Eesti keeles on konversiooni kõrval kasutatud rööpnimetusi **otsetuletus** ja **nulltuletus** (Ehala 1997: 181, 203; EKG 1995: 419; Erelt & Vare 1996: 4, 44; Nemvalts & Vare 1984: 37–38; Tauli 1972: 104–105, 1973: 129, 167–169). Krista Kerge (1990: 20–23) on soovitanud eristada konversiooni, kus sõna on üle läinud teise sõnaliiki, ja **siiret**, kus võib täheldada tendentsi sõnaliiki vahetada.

Oma eripära tõttu on konversioon tekitanud rohkesti küsimusi ja küsitavusi ning mitmesuguseid tõlgendusprobleeme. Suuremaid vaidlusküsimusi on olnud konversiooni ja nullderivatsiooni vahekord⁵ ning konversiooni suuna kindlaksmääramine (Plag 2003: 108; Bauer, Valera 2005), mis on olnud kõneaineks ka eesti keeles.

Konversiooni suuna määramisel on soovitatud kombineerida omavahel ajaloolist, semantilist, vormilist ja sageduslikku kriteeriumit, mis võimaldavad suuremal osal juhtudest moodustussuunda määratleda (Plag 2003: 108–111). Plag rõhutab, et sünkroonilise analüüsi korral on kõige tähtsam kriteerium tähendus: sekundaarne on see konversioonipaari liige, mille tähendus on keerukam ja mida on võimalik selgitada ta aluseks oleva samakujulise sõna kaudu. Kasutussagedus on oma iseloomult toetav kriteerium, arvestades tugevat tendentsi, et tuletatud sõnad on enamasti väiksema kasutussagedusega kui nende alussõnad. Põhjuseks on tuletise kitsam tähendus, mis piirab sõna kasutusvaldkondi ning seega ka kasutusvõimalusi. Kokkuvõtteks võib nentida, et nimetatud kriteeriume kasutades

⁵ Nullderivatsiooni all selles kontekstis on silmas peetud sõnade tuletamist mõeldava null-liite abil, millel puudub materiaalne väljund. Sellega seotud teoreetiliste probleemide käsitlemine ei kuulu käesoleva töö raamesse. Küsimuse kohta lähemalt vt. Esko Pennanen 1971. *Conversion and Zero-Derivation in English*. Tampere, Acta Universitatis Tampereensis, se. A. vol. 40.

peaks olema enamasti võimalik konversiooni suunda kindlaks määrata. Samas on tõdetud, et võib leiduda ka ebamääraseid juhtumeid, „muna ja kana“-probleemi näiteid, kus suunda ei ole võimalik üheselt määratleda. (Fernandez 2001: 9, Plag 2003: 111).

Eesti keeles ei tekita konversiooni suuna kindlaksmääramine üldjuhul küsimust tüüpides **nimisõna** > **tegusõna** ja **omadussõna** > **tegusõna** (näited 61, 62), sest nii nimisõna kui omadussõna konverteerumine verbiks annab täistähendusliku uue verbi ja sõnaliigimuutus on morfoloogiliselt markeeritud. Verbi tähendus on sellisel juhul otseselt seletatav ta aluseks oleva nimisõna või omadussõna tähenduse kaudu.

- (61) kamm n. > kammi/**ma** t. *kammiga juukseid korrastama*; piltl. *mingit maa-ala põhjalikult läbi otsima*; klaas n. > klaasi/**ma** t. *klaasi(de)ga varustama, klaase ette panema v. klaasiga katma*; liim n. > liimi/**ma** t. *liimiga kinnitama; liimiga katma*; muna n. > mune/**ma** t. *mune kehast väljutama; kõnek. venitama, aega viitma*
- (62) kuiv o. > kuiva/**ma** t. *kuiv(em)aks muutuma*; küps o. > küpse/**ma** t. *küpseks saama*; märg o. > märga/**ma** t. *(pealt) märjaks tegema*

Raskem on määrata konversiooni suunda tüübis **tegusõna** – **nimisõna** sel juhul, kui nimisõna väljendab samuti protsessi nagu tegusõnagi. Just sellistele näidetele on tähelepanu juhtinud Krista Kerge (1990: 21), osutades, et vähemalt osal juhtudel võib tunduda, et konversiooni alus on pigem substantiiv kui verb. Ka käesolev analüüs kinnitas selle probleemi olemasolu. Sõnaraamatutes antud tähendusest on sageli vähe abi, nagu näiteks paaride *jamama* – *jama*, *laenama* – *laen* või *usku/ma* – *usk* korral (näited 63, 64, 65). Niisugustel puhkudel on ühtmoodi võimalik eeldada nii seda kui teist moodustussuunda.

Moodustussuuna määratlemise raskus verbi ja teonime korral ei ole üksnes eesti keele eripära, vaid on olnud vaidlusalune küsimus ka muudes keeltes (Bauer 2005: 19–30). Bauer juhib tähelepanu asjaolule, et nimisõna ja verbi morfoloogiliselt markeeritud sõnaliigierinevus üksi ei taga veel piisavat eristumist. Ta näeb põhjuse olemust selles, et konversioon täidab niisugusel puhul esmajoones vaid nominaliseerivat funktsiooni (näited 63, 64, 65). Seotud verbitüvi konverteerub vabaks nimisõnatüveks, millega muutub küll ta süntaktiline funktsioon, kuid säilib verbile omane protsessitähendus. Ses mõttes on tegemist ebatüüpilise nimisõnaga. (Bauer 2005: 19–30.) Niisuguste nimisõnade tähendust võib seletada vaid väga üldisel viisil umbes järgmiselt: *kõnd* 'verbiga *kõndima* märgitud tegevus, kõndimine', *lang* 'verbiga *langema* märgitud tegevus, langedamine' jne.

- (63) *jama/ma* t. *segast, tõele mittevastavat juttu ajama; sekeldama, jändama* – *jama* n. *loba, mitteamjalik, mõttetü v. tõele mittevastav jutt; rumalus, totrus; sekeldus, tüli; segadus*

- (64) laena/ma t. *kelleltki midagi laenuks võtma v. saama; kellelegi midagi laenuks andma* – laen n. *raha, ese vm., mille laenutaja on andnud laenaja kasutusse ning mille laenaja peab kokkulepitud tähtajaks tagastama*
- (65) usku/ma t. *kellegi v. millegi olemasolu ja mõjujõudu kindlaks v. võimalikuks pidama; milleski veendunud olema; arvama, oletama* – usk n. *kindel sisemine arusaam, mis ei vaja põhjendamist; veendumus milleski, mida ei saa tõestada; (igapäevakeeles:) usuline maailmakäsitlus, religioon*

Konkreetsust võib lisada tegevuse ühekordsuse tähendus (näide 66). Erinev on tulemus, kui puhta nominalisatsiooni asemel leiab aset argumentnominalisatsioon, kus nimisõna väljendab mingit konkreetset tegevusega määratud tähendust – tegevuse tulemust, kohta, vahendit või tegijat (näide 66) (vrd. Kasik 2004: 89). Analoogiliselt juurverbidega konverteeruvad ka verbiühendid (67), selle vahega, et konversiooni käigus liituvad alusühendi tüved omavahel. Kui võrd liide puudub, siis meenutavad need konversioonid oma kuju poolest tavaliisi liitsõnu.

- (66) jooks/ma t. > jooks n. *jooksmise üksikjuhtum*; and/ma t. > and n. *kink, annetus; andekus*; grilli/ma t. > grill n. *grillimisriist*; juhti/ma t. > juht n. *juhtija; juhtiv aine*; kaapi/ma t. > kaap n. *kaapimisriist*; kat/ma t. > katt n. *(suuõõnehaigus)*; kontrolli/ma t. > kontroll n. *kontrollija*
- (67) appi hüüd/ma t. > appi+hüüd n.; pilku heit/ma t. > pilgu+heit n.; osa võt/ma t. > osa+võtt n.

Osa siia tüüpi kuuluvate teonimede sünkroonilise analüüsi korral esineb lahknevaid tõlgendusi. Täpsemalt puudutab see nimetavas käändes ühesilbilisi *u-* ja *i-*tüvelisi nimetusi, mis märgivad tegevusprotsessi või tegevuse üksikjuhtu (näited 68, 69). Ühe seisukoha järgi on siin tegemist *u-* ja *i-*liiteliste tuletistega, kus liide on ajaloolise lõpukao tagajärjel nimetava käände lõpust kadunud ja on tänapäevakeeles nähtaval veel vokaallõpulistes vormides, langedes kokku tüvevokaaliga (Kasik 1975: 114–115, 1996: 94–96, 2004: 101–103; Saari 1997: 164–167; Viitso 2003: 77–78). Teisel juhul on neid tänapäevakeele seisukohalt peetud lihttüvelisteks konversioonideks (Vare 1979: 10, 2004, 2005a, 2005b; vrd. ka Tauli näiteid 1973: 129). Ka siinses käsitluses on seda laadi nimetused arvatud konversioonide hulka, arvestades asjaolu, et ilma ajaloolise teadmista emakeelekõneleja ei taju enam neil juhtudel liidet. Küll aga tuleb tõdeda, et niisuguste keelendite kujunemist on mõjutanud ajalooliselt toimunud häälikumuutused.

- (68) hukku/ma > hukk : huku; jooks/ma > jooks : jooksu; kasva/ma > kasv : kasvu; laul/ma > laul : laulu; lenda/ma > lend : lennu; maks/ma > maks : maksu; seis/ma > seis : seisu; tõus/ma > tõus : tõusu; võt/ma > võtt : võtu

- (69) and/ma > and : anni; kõndi/ma > kõnd : kõnni; külva/ma > külv : külvi;
 künd/ma > künd : künni; lüps/ma > lüps : lüpsi; sundi/ma > sund : sunni;
 sündi/ma > sünd : sünni; reisi/ma > reis : reisi; röövi/ma > rööv : röövi

Adjektiiv ja substantiivi vaheline konversioon on eripärane nähtus ses mõttes, et sõnaliigimuutuse korral jääb sõna kuju endiseks. Erinevus avaldub ainult funktsionaalselt ja sõnaliiki saab seega määratleda vaid süntaktiliselt, arvestades, et omadussõna kuulub laiendina nimisõna juurde (näide 70) ja nimi-sõna kuulub tegusõna juurde (näide 71); nimisõna saab olla lauses aluse ja sihitise rollis, omadussõna mitte (näide 72). Adjektiiv üleminekuga substantiiviks kaob ka adjektiivile omane võime moodustada võrdlusastmeid (näide 73). Seda asjaolu võib võtta kui kindlat tunnust, et sõna on väljunud oma endise sõnaliigi raamest.

- (70) hea o., halb o. /inimene n., ilm n., mõte n., töö n./
 (71) head n., halba n. /soovima t., tegema t./
 (72) Üks **loll** võib rohkem küsida kui sada **tarka** vastata. Otsi **loll!**
 (73) Vrd.: **soe** ilm / **soojem** ilm / **kõige soojem** ilm – Öues on 20° **sooja**. / ??
 soojemat / ?? kõige soojemat

Leksikaalse ebamäärasuse tõttu on kõnealust nähtust keeleteadlaste hulgas erinevalt tõlgendatud, seda nii eesti keeles kui ka muudes keeltes. Ühed on vaadeldud seda omaette tuletusviisina (Fernandez 2001 10–11; Kiefer 2005; eesti keeles Vare 2004, 2006), teised on käsitlenud seda osalise konversioonina (Fernandez 2001: 10) ja kolmandad ei ole nimisõna ja omadussõna vahelisi sõnaliigisuhteid sõnamoodustusena käsitlenud (Kasik 1996: 10, 2004: 10–11).

Siinses töös on omadussõnade substantivatsiooni vaadeldud kui üht konversiooni liiki. Sõnavara analüüs näitab, et sellisel viisil moodustatud tuletiste hulgas on üsnagi arvukalt leksikoniüksusi, nii üldkee- kui ka oskussõnu. Omadussõna ja nimisõna moodustavad osaliste homonüümide paari, mis väljendavad erinevaid mõisteid, kuid mille tähendused on ühise juurmorfeemiga seotud. Paljudel juhtudel on konversiooni teel moodustatud nimisõna ise uute sõnade moodustusalus, mis näitab leksikaliseerumist, seda, et tegemist on sõnavaraüksusega (näited 74, 75). Ühe selgepiirilise tähendusrühmana tulevad esile isikunimetused, kus konversiooni aluseks on inimese iseloomulikkude omadust märkiv omadussõna (näide 76). Nende hulgas on mitmeid antonüümipaare, kus omavahel on vastandatud hea ja halva omaduse kandja.

- (74) **HAIGE**¹ o.
haige² n. *haige inimene*
 haig=la *asutus* (ka *hoone v. hooned*), kus *haigeid uuritakse ja ravitakse*

eba:haige n. *haiget teesklev v. end haigena kujutlev isik*
 aidsi+haige n. *aidsi põdev inimene*
 astma+haige n. *astmat põdev inimene*
 haige+maja n. *haigla*

(75) **KÜLM**¹ o.

külm² n. *madal temperatuur; hrl. alla 0°; sooja puudumine*
 öö+külm n. *öine õhutemperatuuri langus alla 0 °C,*
 sügis+külm n. *sügisene külm(us)*
 külma+kindel n. *külmale vastupidav, külma eest kaitsev*
 külma+surm n. *külmast tingitud surm*

(76) terve¹ o. *mitte haige ega viga saanud* > terve² n. *terve inimene*; kallis¹ o. *armas, südamelähedane* > kallis² n. *armastatud inimene*; tark¹ o. *arukas, taibukas* > tark² n. *tark inimene*; folkl. *rahvaarst, ennustaja*; noor¹ o. *suheteliselt alles lühikese eaga* > noor² n. *noor inimene*; vana¹ o. *kaua elanud* > vana² n. *vana inimene*; pime¹ o. *nägemisvõimetu* > pime² n. *pime inimene*; sant¹ o. *vilets, halb; moraalselt vääritu, laiduväärt; ebameeldiv* > sant² n. *vigane inimene; kerjus*; folkl. *andide nurujad mardi- ja kadripäeval*; võõras¹ o. *tundmatu*; *kellelegi teisele kuuluv* > võõras² n. *see, keda ei tunta; külaline*

4.2. Liitsõnad

Liitsõna on selline sõna, mis on saadud liitmise teel, ehk täpsemalt – kus ühe sõna ette on liidetud selle tähendust täpsustav teise sõna tüvi. Nii näiteks jaguneb sõna *ettevaatusabinõu* moodustusosadeks *ettevaatus+abinõu* ning sõna *jääkülm* osadeks *jää+külm*. On oluline tähele panna, et liitsõna esimene vahetu moodustusosa on **tüvi** ja mitte sõna ning teine vahetu moodustusosa on üldjuhul **sõna**. Oma kuju poolest võib see tüvi kokku langeda vastava alussõna mõne muutevormiga. Käändsõnade korral võib see tüvi sageli olla nimetava või omastava käände kujuline, kuid siiski mitte vastav käändevorm, nagu näiteks *aed+uba* ja *aia+töö*. Tegusõnade korral langeb see tihti kokku vormitunnusele eelneva tüvekujuga, nagu näiteks *eksi/ma* ja *eksi+rännak* või *otsi/ma* ja *otsi+mootor*. Kuid see tüvi võib ka alussõna tüvevariantidest erineda, nagu on näiteks juhtudel *hakk/ma* ja *hakk+liha*, *heegelda/ma* ja *heegel+nõel* või *alkohol* ja *alko+meeter*, samuti *kerge* ja *kerge+ehitis* jne.

Liitsõnade osakaal on eesti keele sõnavaras suur: analüüsitud sõnadest on üle poole, umbes 60% liitsõnad. Liitsõnade jagunemine sõnaliigiti on aga väga ebahühtlane: valdava osa moodustavad nimisõnad, teine arvukam rühm on omadussõnad ja seejärel määrsõnad. Ülejäänud liikidest sõnu on kokku umbes 2% ümber.

4.2.1. Liitnimisõnad

Analüüsitud liitsõnade üldhulgast moodustavad nimisõnad umbkaudu 90%. Esimese moodustusosa aluseks võib olla mis tahes liigist sõna. Eriti sage moodustustüüp on aga nimisõnatüvi + nimisõna (näide 77) esiteks seetõttu, et nimisõnade osakaal on sõnavaras väga suur, ja teiseks seetõttu, et mõlemad moodustusosad võivad olla omakorda liitsõnad (näide 78). Teine sagedam tüüp on tegusõnatüvi+nimisõna (näide 79) ja sageduselt kolmas on omadussõnalise täiendusega nimisõna (näide 80). Vähem on näiteid arvsõnalise (näide 81), asesõnalise (näide 82) ning mäarsõnalise ja kaassõnalise (näide 83) esikomponendiga liitsõnade kohta.

- (77) jalg+ratas, puu+maja, käsi+töö, laste+aed
- (78) abielu+ettepanek, heakorra+eeskiri, autoremondi+töökoda
- (79) heit+vesi, hüüd+nimi, kõnni+tee, küsi+lause, levi+muusika, liit+sõna
- (80) haljas+ala, hall+pea, hapu+kapsas, kiir+abi, laisk+vorst, vana+isa
- (81) kaheksa+jalg, kolm+nurk, kümne+võistleja, miljoni+linn
- (82) oma+kasu, sina+sõber, teine+pool
- (83) muidu+jutt, otse+pilet, ratsa+vägi, all+ilm, alt+uks

Liitsõna esimene moodustusosa võib olla ka **frasiline**, koosnedes rohkem kui ühest sõnast (vrd. ka Saari 1978: 53–54). Seda juhul, kui vastava liitsõna moodustusala aluseks on fraas. Fraasi liikmed on omavahel enamasti alistusseoses (näide 84), kuid võimalik on ka rinnastusseoses (näide 85). Nii nagu üldiselt, jagunevad ka sellised liitsõnad kaheks vahetuks moodustusosaks: esimene koosneb kahest osast ja teine ühest. Kokku kuuluvad osised on alltoodud näidetes ümarsulgudega eraldatud.

- (84) (kahe+mehe)+saag *kahe mehega kasutatav*; (kala+maksa)+õli *kala maksast tehtud*; (kuiva+maa)+loom *kes elab kuival maal, maismaal*; (külma+vee)+kraan *kust külma vett tuleb*; (mitme+hobuse)+tõld *ette on rakendatud mitu hobust*; (musta+sõstra)+moos *mustast sõstrast tehtud*; (seitsme+penikoorma)+saapad *imesaapad, ühe sammuga seitse penikoormat*
- (85) (kriips+punkt)+joon *koosneb ühesuguse pikkusega joontest ja nende vahel olevatest punktidest*; (liha+villa)+lammas *nii liha kui ka villa saamiseks*

4.2.2. Liitomadussõnad

Analüüsitud liitsõnade hulgas on omadussõnu 6–7%. Arvukamalt on nimi-sõnalise esikomponendiga liitadjektiive, sest sama põhiomadust saab täpsustada erinevate nimisõnadega väga erinevatest aspektidest (näide 86). Omadussõnaline esikomponent võimaldab täpsustada eeskätt omaduse laadi või määra, moodustades sama põhiomadusega liitsõnaridu (näide 87). Vaid erandlikult koosneb liitomadussõna kolmest vahetust moodustajast (näide 88).

- (86) adrenaliini+rikas, allika+rikas, ande+rikas, armu+rikas, arvu+rikas, detaili+rikas, edu+rikas, elamus+rikas, elevus+rikas, fantaasia+rikas, hapniku+rikas, happe+rikas, huumori+rikas, idee+rikas, kala+rikas, kalori+rikas, kannatus+rikas, kaotus+rikas, kogemus+rikas, kujundi+rikas, kulla+rikas, kuulsus+rikas, kära+rikas, laste+rikas jne.
- (87) hele+beež, hele+blond, hele+hall, hele+kollakas, hele+kõrb, hele+lilla, hele+oranž, hele+pruun, hele+punane, hele+raudjas, hele+roheline, hele+roosa, hele+ruske, hele+sinine, hele+valge, hele+võik
- (88) sini+must+valge o. /lipp/ *sinisest, mustast ja valgest koosnev*

4.2.3. Liitsõna täiendosa pikenemine

Liitnimisõnade hulgas on rohkesti selliseid näiteid, kus moodustusosade liitumispriiril on lisandunud mõni häälik või häälikuühend. Häälduslikult kuuluvad need esikomponendi, täiendosa juurde, moodustades ühise kõnetakti (vrd. Hint 1998: 104–108). Sellist alustüve pikenemist esineb nii noomenitüvede kui verbitüvede korral. Siinses analüüsis on nad kõik eristatud omaette vaheliitena, kuid oma funktsiooni poolest ei näi nad siiski moodustavat päris ühtlast rühma. Nii näiteks on liitsõna teise moodustusosa alguses oleva *s*-i pikenemine geminaadiks puhtalt morfofonoloogiline liitumispriiri nähtus (näide 89) (Hint 1998: 222–223). Tähtenduslikult ei lisa ta midagi ja ses mõttes ei kujuta ta endast omaette morfeemi. Samasugust siduvat funktsiooni täidab ka *o*-liide, lisamata siia midagi muud (näide 90). Kuid tal on see eripära, et ta võib kujundada uued seotud tüved, mis saavad ka omaette esikomponendina toimida, nagu näiteks *tehno~* 'tehniline, tehnika-'. Seega täidab *o*-liide sellises kontekstis tüvemoodustusfunktsiooni.

- (89) aami-**s**+sepp, kammi-**s**+sepp, kella-**s**+sepp, kulla-**s**+sepp, luku-**s**+sepp, pleki-**s**+sepp, poti-**s**+sepp, tõlla-**s**+sepp, ehi-**s**+skulptuur, ehi-**s**+samm
- (90) raket-**o**+droom, psühh-**o**+trauma < psüühiline trauma, tehn-**o**+abi < tehniline abi, vibr-**o**+masin (vibreeriva seadisega)

Vaadeldud kahe liite kõrval on veel ligi paarkümmend muud osist: *-d-*, *-de-*, *-dis-*, *-e-*, *-er-*, *-gi-*, *-ik-*, *-is-*, *-k-*, *-ma-*, *-me-*, *-nd-*, *-s-*, *-t-*, *-ta-*, *-u-*, *-us-*, *-mis-*. Osa neist esineb ainult ühenduses verbitüvega, osa nii verbi- kui ka muud tüüpi tüvega ja osa ainult muud tüüpi tüvedega.

Lisanduva liite üks ülesandeid mitteverbilise tüve korral näib olevat vajadus tüve varieerida selleks, et teda alustüvest eristada, et ta tähendust neutraliseerida ja ebamäärastada, mis annab vabama võimaluse väljendada liitsõnaga vajalikku kokkuleppelist tähendust. Nii näiteks välistab *s*-liide nimetuses *liikmesriik* tüve possessiivse, kuulumist märkiva tähenduse, mis ei sobiks selles kontekstis (näide 91).

- (91) kinni-**s**+mõte, liikme-**s**+riik, kahe-**nd**+süsteem (*aluseks on arv kaks*), kaks-**ik**+troll (koosneb kahest vagunist), kolm-**ik**+närv (*kolme haruga*); kolm-**is**+sõnajalg (*kolmeosalise lehelabaga*), tuul-**is**+pask

Omaette keerulise rühma moodustavad tegusõnalise esikomponendiga liitmisõnad. Kõige sagedamad liited on siin *-e-*, *-u-* ja *-us-* ja põhimõtteliselt ka *-mis-*. Lisaks neile kuuluvad siia ritta ka harvem esinevad liitekujud *-de*, *-gi-*, *-ma-*, *-me-*. Kuju poolest samad liited moodustavad ühtlasi ka tegusõnadest nimisõnu (näited 92, 93, 94, 95). Seetõttu võib esimene moodustusosa võtta sageli kuju, mis langeb häälikuliselt kokku vastava teonime omastava või harvem ka nimetava käände vormiga. Siiski ei näi sellisel puhul olevat tegemist sama sõnaga, vaid üksnes vormilise sarnasusega, sest tähendus on harilikult kummalgi juhul erinev (92–95).

- (92) iste-**e**+koht (*kus istutakse*), ist-**e**+pall (*mängitakse istudes*), ist-**e**+töö (*tehakse istudes*) – vrd. istu/ma > ist=**e** : iste *istumisasend* (spordis); oot-**e**+ruum (*kus oodatakse*), oot-**e**+töö (*kohapeal ootavale tellijale*) – oota/ma > ood=**e** : oote *kerge eine*
- (93) pes-**u**+kauss (*kus pestakse*), pes-**u**+masin (*millega pestakse*), pes-**u**+naine (*kes peseb*) – vrd. pese/ma > pes=**u** *pesemine*; *pestavad* v. *pestud riideesemed* ; *aluspesu*
- (94) jalut-**us**+kepp, jalut-**us**+käik, jalut-**us**+rihm, jalut-**us**+ruum – vrd. jaluta/ma > jalut=**us** *jalutamin e*
- (95) hind-**e**+kohtunik (*spordis, hindab sooritamist*) – vrd. hinne : hinde *hindamisühikutes väljendatud hinnang*; mäng-**u**+asi *millega mängitakse* – mäng : mängu *meelelahutustegevus*; *mängimine*; korrald-**us**+toimkond (*kes midagi korraldab*) – korrald**us** *käsk, nõue*; üksikjuhu kohta *antav ametivõimu (haldus)akt*

Liitsõna esikomponendi ja samasuguse kujuga teonime (kui see on olemas) vahekord ning vastava liite staatus on olnud korduvalt kõne all. On jõutud arusaamisele, et liite funktsioon on kummalgi juhul erinev ja kõnealust esikomponenti ja vastavat teonime ei ole alust samastada (EKG I: 471–472; Kerge 1980: 40–41 jne.; Vare 2008). Liitsõna korral on liite ülesandeks kujundada verbitüvest sobiv liitsõna esikomponent. Krista Kerge määratlusel (1990: 40–41) on tegemist liitsõnale omaste funktsionaalsete siseliidetega (infiksitega) ning vastavate liitsõnade korral rakendub ühtaegu kolm moodustajat – verbitüvi+liide+nimisõna. Teisalt on neid peetud ka tegevusprotsessi märkivateks tuletisteks, mis esinevad eeskätt liitsõna esikomponendina (Kasik: 2004: 98, 100, 101). Siinses käsitluses on need liited üldjuhul eristatud liitsõna esikomponendi juurde kuuluva üksuse-na. Vokaaliga lõppevate verbitüvede korral on tüvemuutust võimalik tõlgendada ka kui tüvevokaali varieerumist. Täieliku ülevaate saamiseks nähtuse olemusest ja ulatusest oleks seda tingimata vaja veel põhjalikult uurida.

4.2.4. Liitsõna täiendosa lühenemine

Olenevalt alussõna ehitusest, tuleb ette ka liitsõna täiendosa lühenemist. Eeskätt on sellisel puhul tegemist häälikulise kohanemisega. Olenevalt konkreetsest juhtumist võib sobiva kuju vormimine tähendada alustüve kärpimist kas liite või lõpuhääliku(te) võrra (näited 96, 97).

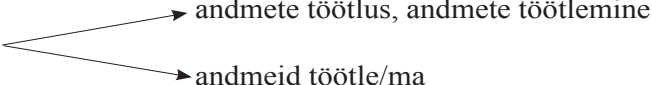
- (96) absoluutne alkohol > absoluut+alkohol; administratiivne piir > administra-tiiv+piir; automaatne kaitse > automaat+kaitse
- (97) destilleeri/ma > destilleer+vesi, grilli/ma > grill+kala, hakki/ma > hakk+masin, hõõgu/ma > hõõg+niit *hõõguv niit*

4.3. Ühendid ja ühendituletised

Nii nagu üksiksõnast saab moodustada tuletisi, nii on seda võimalik teha ka sõnaühendist kui kokkukuuluvast tervikust. Enamasti on sellise tuletise aluseks kas nimisõnafraas (näide 98) või verbifraas (näide 99). Üksiksõnaga võrreldes on ühendituletiste eripära ainult selles, et ühendi korral tuleb koos tuletusega, liite lisamisega liita kokku ka ühendis olevate sõnade tüved. See on sunduslik ja automaatne. Seda laadi tuletised on eesti keeles tavalised ning need on eesti sõnamoodustuse uurimisel ka piisavalt tähelepanu leidnud. (EKG 1995: 413, 478–479 jne.; Kasik 1996: 28, 2004: 23; Kerge 1990: 17; Kull 1967: 149; Saari 1978: 53; Vare 1979: 46).

- (98) vrd. täpp : täpi > täpi=**line** – suured täpid > suure+täpi=**line**; hea südamega > hea+südam=**lik**; elava loomuga > elava+loomu=**line**; pika kasvuga > pika+kasvu=**line**
- (99) ette vaata/ma > (ette+vaat)=**lik selline, kes ette vaatab** ; edasi püüd/ma > (edasi+püüd)=**lik selline, kes edasi püüab**

Ühendituletiste probleem on aga selles, et nad kipuvad segamini minema liitsõnadega. Piir on hajus ja nii võibki olla raske otsustada, kas tegemist on tuletise või liitsõnaga. Eeskätt puudutab see teo- ja tegijanimesid, kus nimisõnaline esikomponent märgib objekti. Selle nähtuse keeruka olemuse avab hästi Henn Saari tähelepanek, et kui omastava käände kujuline esikomponent märgib objekti, siis taanduvad teo- ja tegijanimed kahele eri alusele: ühelt poolt vastavateks teonime- või tegijanimetraasideks ja teisalt verbiühenditeks (näide 100) (Saari 1981: 67).

- (100) andmetöötlus

See asjaolu annab otseselt võimaluse neid keelendeid kaksipidi analüüsida – nii liitsõnana kui ka tuletisena (näide 101).

- (101) andme+töötlus ← andmete töötlus e. andmete töötlemine
andme+töötl=us ← andmeid töötle/ma

Siit tulenevalt ongi sellisel puhul peetud põhimõtteliselt võimalikuks nii üht kui ka teist tõlgendusviisi. Liitsõnalise variandi kriteeriumiks on kummagi moodustusosa kasutamine vaba üksusena väljaspool analüüsitava keelendit: kui vaatlusaluses sõnas saab eristada kaht sellist osist, mis esinevad või võivad esineda keeles ka omaette sõnadena ning see on kooskõlas ka tähendusega, siis on neid keelendeid võimalik morfoloogiliselt ka liitsõnana analüüsida (Fleischer, Barz 1995: 46). Vastavalt sellele on eristatud süntaktilist (sõnaühend aluseks) ja morfoloogilist lähenemisviisi (Lipka 2002: 99). Eelnevat arvestades saab näiteks *ettevaatlik* (näide 99) oma moodustusstruktuuri poolest olla vaid tuletis, sest sõna *vaatlik* puudub eesti keeles omaette sõnana. Samuti, kuid teisel põhjusel on ainult tuletisena analüüsitav ka *edasipüüdlük* (näide 99). Kuigi adjektiiv *püüdlük* 'hästi hoolas' on omaette sõnana olemas, ei sobi ta oma tähenduse poolest vaatlusaluse sõnaga kokku. Näited *elunautija* (102), *klaverimängija* (103) ja *spordiharrastus* (104) on aga analüüsitavad nii ühel kui ka teisel viisil.

- (102) elunautija: 1) elu+nautija < elu nautija või 2) elu+nauti=**ja** < elu nauti/ma

- (103) klaverimängija: 1) klaveri+mängija < klaveri mängija ja 2) klaveri+mängi=**ja** < klaverit mängi/ma
- (104) spordiharrastus: 1) spordi+harrastus < spordi harrastus; 2) spordi+harrast=**us** < sporti harrasta/ma

Käesolevas sõnaraamatus on seda laadi kaksipidi analüüsitavad keelendid esitatud sagedamini ühendituletisena, kuid teatud juhtudel ka liitsõnana, olenevalt vastavate teo- ja tegijanimeraasid kasutussagedusest. Kõigi rööpvõimaluste esitamine oleks sõnaraamatu mahtu oluliselt suurendanud.

Ühenditest on sõnaraamatus eraldi liikmena ära toodud ainult püsiühendid, seega eeskätt ühend- ja väljendverbid koos neist moodustatud tuletistega (105). Muudel juhtudel on alusühend esitatud tuletise järel noolega (106, 107)).

- (105) ette ütle/ma t.
ette+üt**le=ja** (teatris)
ette+üt**le=mine**
ette+üt**l=us**
- (106) suure+palga=**line** o. ← suure palgaga
- (107) linna+sõit=**ja** ← linna sõit/ma

5. Tähendussuhted

Sõnaperes võib eristada mitmekihilisi tähendussuhteid. Ühelt poolt kuuluvad siia sama sõna erinevad tähendused ja teisalt sõnapere erinevate liikmete vahel olevad tähendusseosed.

Sõnapere peasõnal võib sageli olla mitu tähendust, mis erinevad üksteisest stiili, kasutusvaldkonna või mõne muu tunnuse poolest. Võimalik on eristada põhitähendust ja sellest lähtuvaid tähendusi.

Oluline on rõhutada, et tuletiste ja liitsõnade tähendus ei põhine mitte laias mõttes peasõna tähendusel, vaid et see kujuneb nimelt ühe kindla tähenduse alusel (Tihonov 1985: 38–39). Vaatleme seda seost sõnapere AED näitel (näide 108), mille peasõnal **aed** on kolm tähendust. Nii on tuletis *aedik* moodustatud kolmanda tähenduse alusel ja tuletised *aednik* ja *aiandus* teise tähenduse alusel. Liitsõna *juurviljaaed* põhineb peasõna teisel tähendusel, *karjaaed* lähtub kolmandast tähendusest, *lattaed*, *püstaed* ja *raudaed* on aga kõik seotud peasõna esimese tähendusega. Nimetused *lasteaed* ja *loomaaed*, mis märgivad kumbki teatud liikumispiiranguga asutust, taanduvad samuti peasõna kolmandale tähendusele.

(108) **AED** n. 1. *piirav v. eraldav tõke, tara*; 2. *viljelusala, kus kasvatatakse köögi- või puuvilju, marju, lilli*; 3. *taraga piiratud ala mingiks otstarbeks*

TULETISED

aed=**ik** väike aed

lamba+aedik

aed=**nik** aiakultuuride kasvatamisega (elukutseliselt) tegelev isik

aia=**ndus** (maaviljeluse haru); seda käsitlev eriala

LIITSÕNAD

juurvilja+aed

karja+aed *taraga piiratud laudaesine v. lauta ümbritsev karjaõu*

laste+aed

latt+aed

looma+aed (*asutus*)

püst+aed (*püstitatud palkidest v. laudadest*)

raud+aed

Sõnapere kaudu avanevad sõnapere peasõna ja liikmete vahelised tähendusühendused uue nurga alt, mis alfabeetiliste sõnaraamatute korral varju jäävad. Näiteks sõnapere peasõnana esineval omadussõnal **MUST** (näide 109) on neli erinevat tähendust. Tuletised *mustjas* ja *mustikas* lähtuvad mõlemad esimesest, otsesest tähendusest ning *mustus* on moodustatud teise tähenduse põhjal. Kuid erinevalt eelmistest seostub adverb *mustalt* ühtaegu peasõna nelja erineva tähendusega. See on semantiliselt huvitav juhtum ses mõttes, et tuletis ei saa olla korraga moodustatud peasõna neljast erinevast tähendusest. Siit võib järeldada, et pigem on tegemist nelja erinevat laadi moodustusaktiga. Seda võib pidada loogiliseks, arvestades asjaolu, et *lt*-liitelised adverbid on oma iseloomult regulaartuletised ja mitte leksikoniüksused. Olenevalt konkreetsest lauselisest seosest realiseerub ka sellele vastav tähendus. Seega on küsitav eeldada regulaartuletiste korral polüseemiat. Probleem väärrib lähemat uurimist.

Samas sõnaperes leidub veel teine analoogiline näide: verb *mustama*, millel on üldsõnaraamatutes (ÕS 2006, EKSS) antud kolm tähendust: 1) 'mustendama', mis seostub peasõna esimese tähendusega 'tume, tõmmu'; 2) 'rõõmuseks tegema', mis lähtub adjektiivivi *must* teisest tähendusest 'ebapuhas', ja 3) 'laimama', mis eeldatavasti on teise tähenduse piltlik edasiarendus. Sisuliselt on antud juhul tegemist kahe erineva verbiga, millest üks on olemisverb (1. tähendus) ja teine kausatiiv (2. ja 3. tähendus). Polüseemilist tähenduse hargnemise suhet on nende puhul raske näha. Samaks sõnaks on neid peetud vormilise sarnasuse tõttu, kui võrd lüüsi tähendusel puudub morfoloogiline marker, seda väljendav liide. Seda laadi semantiliste suhete lähem uurimine oleks eesti keeles väga vajalik. Materjali väga suure mahu tõttu ei olnud seda käesoleva töö raames võimalik ammendavalt teha. Küll aga võiks lihtsustada edaspidist uurimist materjali süstematiseeritud esitus sõnapere kaupa.

(109) **MUST**¹ o. 1. *nõe, tõrva värvi; tume, tõmmu*; 2. *ebapuhas*; 3. *piltl.sünge; raske*; 4. *piltl. häbiväärne; ebaseaduslik*

must² n. *see, mis v. kes on must; mustus*

must=**jas** o. (*värvuse kohta:*) *peaaegu must*

must=**us** n. *miski mustaks tegev; väljaheide*

musti=**kas** n. (*taim; selle mari*)

musta=**lt** m. /*kohvi jooma; elama; asju nägema; töötama/ mustavärvilisena; ebapuhtalt; süngena, rõõmutuna; ebaseaduslikult*

musta/ma¹ t. *räpaseks tegema; piltl. laimama*

musta/ma² t. *mustana paistma*

muste=**nda**/ma t. *mustana paistma, must olema*

muste=**ne**/ma t. *mustemaks minema*

must=**u**/ma t. *mustaks minema*

5.1. Homonüümia ja polüseemia

Homonüümid on kõige üldisema määratluse järgi samakujulised, kuid erineva tähendusega sõnad (EKG 1995: 642, EKK: 642). **Homonüümia** on struktuurilise mitmetähenduslikkuse üldtermin, mis hõlmab nii häälduslikku mitmetähenduslikkust ehk homofooniat kui ka ortograafilist mitmetähenduslikkust ehk homograafiat (Karlsson 2002: 112). Homonüümiale vastandlik nähtus on **polüseemia** ehk mitmetähenduslikkus, kus samal sõnal on mitu erinevat tähendust. Nende kahe nähtuse eristamine on aga keeruline küsimus, sest sageli on raske otsustada, kas konkreetsel üksikjuhul on tegemist ühe või kahe sõnaga. See on olnud probleemiks nii teoreetilises lingvistikas kui ka leksikograafilises praktikas, sest küsimus tuleb nii või teisiti lahendada kõigi sõnaraamatutüüpide korral. Olenevalt sõnaraamatu koostajatest võib see olla lahendatud erineval viisil ja sageli on ühed ja samad sõnad antud kord homonüümidenähtuse, kord polüseemse sõnana. (Langemets 2009: 21–25; Lipka 2002: 92, 153; Tihonov 1985: 31–32). Sõnade esitamisel sõnaperede kaupa ja liigendamisel vahetuteks moodustusosadeks on vältimatult vaja eristada ka homonüümiat ja polüseemiat.

Polüseemia ja homonüümia eristamiseks on kasutatud põhiliselt kolme tüüpi kriteeriume (Lipka 2002: 154 järgi): 1) etümoloogia, 2) vormiline samasus või erinevus ja 3) tihe semantiline seos. Leonhard Lipka, kes vaatleb neid suhteid laiemas kontekstis, on nimetatud kriteeriumide suhtes kriitiline (1986: 137; 2002: 154 jj.). Ta leiab, et kuivõrd tänapäevakeele kõnelejal puudub harilikult teadmine sõnade päritolu kohta, siis ei sobi sünkroonilise käsitluse korral etümoloogilist kriteeriumi kasutada⁶. Ülejäänud kahe kriteeriumi puhul tuleks aga tunnuseid täpsemalt määratleda. Mida tähendab näiteks *tihe semantiline seos*?

⁶ Etümoloogilise kriteeriumi mõjusid leidub ka eesti leksikograafias, vrd. ÕS 2006: **diivan sohva**; *aj riiginõukogu islamimaades*; *kirj idamaine luuletuskogu*. Lähtutud on teadmisest, et pärsia keeles on tegemist polüseemilise sõnaga.

Lipka rõhutab vajadust võtta otsustamisel arvesse tähenduserinevuse iseloomu ning sõnaliigi erinevust, samuti sõnamoodustuslikke ja süntaktilisi seoseid. Sellega ühenduses on oluline märkida, et Lipka aktsepteerib tähenduse ühisosa võimalust homonüümide korral, pidades seega võimalikuks homonüümiat ka sama sõnapere raames. Ta selgitab seda ühenduses nulltuletusega⁷, kus sarnase kujuga sõnad kuuluvad erinevatesse sõnaliikidesse. Seda laadi juhtumid on eesti keeles näiteks omadussõna *külm* ja nimisõna *külm* (näide 110) või nimisõna *hiir* ja omadussõna *hiir* (näide 111). Kokkuvõtteks nendib Lipka, et homonüümiat ja polüseemiati ei ole sageli võimalik teineteisest täpselt eristada. Need ei ole omavahel absoluutsed vastandid, vaid seal leidub vormilise ja tähendusliku ühtsuse mitmesuguseid astmeid. Neid tuleks seega vaadelda kui skaala lõpp-punkte, mille vahel on kontinuum. Ühes otsas on selge polüseemia ja teises täielik homonüümia. (Lipka 1986: 138, 2002: 156–158.)

- (110) **KÜLM**¹ o. *madala temperatuuriga; tundetu, jahe*
 TULETISED
 külm² n. *madal temperatuur; sooja puudumine*
 kevad+külm n.
 sügis+külm n.
 öö+külm n.
 külma=**lt** m.
 külm=**us** n.

- (111) **HIIR**¹, -e n. (*näriline*)
 TULETISED
 hiir², -u o. *hiirekarva hall*
 hiiru=**kas** o. *hiir*
 hiir=**jas** o. *hiirekarva*

5.1.1. Täis- ja osahomonüümid erinevast vaatepunktist

Homonüümia astmete tõlgendamisel on kaks lähenemisviisi, mis on seotud erinevate teoreetiliste raamistikega. Esimesel juhul, mida võiks nimetada semantiliseks lähenemiseks, on **täishomonüümide** all mõeldud selliseid sõnu, millel on täielik vormiline samasus ja täielik tähenduslik erinevus. Ehk täpsemalt öeldes: millel on ühesugune kirjpilt, hääldus ja morfoloogiline vormistik ning mis ei ole tähenduslikult omavahel seotud (näide 112). Neile vastanduvad **osahomonüümid**, mille korral esineb üht või teist laadi vormilisi (muutevorme) erinevusi (näide 113). (Pajusalu 2009: 89–91.)

⁷ Nulltuletus ehk konversioon võimaldab moodustada uusi sõnu, millel on alussõnast erinev tähendus ja erinev sõnaliik, kuid ühesugune häälikuline kuju.

- (112) **aas**¹ : aasa n. *silmus* ja **aas**² : aasa n. *rohuma*; **kangur**¹ : kangru *elukutseline kangakuduja* ja **kangur**² : kangru n. *kivivare*; **kääri/ma**¹ : kääri/b t. (*varrukaid*) *üles v. alla keerama*; (*kangakudumisel*) ja **kääri/ma**² : kääri/b t. (*bakterite toimel*)
- (113) **arm**¹ : armu *heasoovlikkus*; *armastus* n. ja **arm**² : armi n. *haava jälg*; **koor**¹ : koore n. (*piimal, puul, õunal jne.*) ja **koor**² : koori n. (*ühislaulmisel*)

Eelneva kokkuvõtteks võib öelda, et täis- ja osahomonüümia erinevus tähendab vaadeldud käsitlusviisi korral üksnes morfoloogilist varieeruvust. Tähenduserinevus on kummalgi juhul absoluutne. Sõnapere seiskohalt vaadatuna kuuluvad need homonüümid erinevatesse sõnaperedesse.

Teisel juhul, mida võiks nimetada semantilisgrammatiliseks lähenemiseks, vaadeldakse homonüümiat laiemas mastaabis (näiteks Augst 1998; Lipka 1986, 2002; Tihonov 1985). Erinevalt eelnevast tähendaks see homonüümia aktsepteerimise võimalust ka sama sõnapere raames (näited 114, 115). Kuivõrd kõik sama sõnapere liikmed on omavahel tähenduslikult seotud, siis on antud juhul tegemist **tähendusliku osahomonüümidega**. Täpsemalt öeldes on **osahomonüümid** sellised sama sõnapere liikmed, millel on ühesugune kuju, kuid erinev, sõnamoodustussuhetega määratud tähendus (sellest lähemalt Lepasaar 2006). Homonüümide üheks tekkevõimaluseks sama sõnapere sees võib olla ka liitsõna lühenemine sekundaarseks liitsõnaks (näide 116). Seda laadi tähendussuhetele on tähelepanu juhtinud Mauno Koski (1982: 14–15). Kuivõrd tegemist on kontiinuumiga, siis võimaldab see konkreetsete üksikjuhtude korral ka erinevaid tõlgendusi.

- (114) **ARU** n. *mõistus, taip*
 aru=**tu** o. *ilma aruta*
 arut=**us**¹ *rumalus, meeletus*
 aru=**ta**/ma t. *aru pidama*
 arut=**us**² n. *arutamine*
- (115) **DRAAMA** n.
 dram-aati=**line** o.
 dramati=**seeri**/ma¹ t. *dramaatiliseks tegema*
 drama-t=**iseeri**/ma² t. *draamavormi seadma*
- (116) **RATAS**¹ n. *keskpunkti läbiva telje ümber pöörlev kettakujuline või rummust, kodaratest ja põiast koosnev töö- ja transpordimasinate osa*
 jalg+ratas n.
 ratas² n. *jalgratas*

Siinses sõnaraamatus on arvestatud nii sõnaperede vahelist (näide 112, 113) kui ka sõnaperesisest (näide 114, 115) homonüümiat. Homonüümpaari või homonüümide rea võivad omavahel moodustada nii juursõnad (näide 117) kui ka tuletised (näide 118) ja liitsõnad (näide 119). Vastavalt esinemise järjekorrale sõnaperes on homonüümid tähistatud numbrilise ülaindeksiga.

- (117) hakk¹ : haki n. (*lind*) – hakk² : haki n. *viljavihkude hunnik*; hang¹ : hangu n. (*tööriist*) – hang² : hange n. *lume- või liivakuhjatis*; hatt¹ : hata n. *emane koer* – hatt² : hatu n. *midagi narmendavat*; härm¹ : härma n. *kohev jää-kristallide kiht puuokstel* – härm² : härmi n. *mure, meelepaha*; kapp¹ : kapi n. (*mööbliese*) – kapp² : kapa n. (*puunõu*); kurk¹ : kurgu n. – kurk² : kurgi n.
- (118) kollakas¹ o. *kergelt kollane* – kollakas² n. *kollaste õitega rohttaim*; kõverik¹ o. *kõver* o. – kõverik² n. *kõver ese v. selle osa*; kääritama¹ t. /jalgu/ – kääritama² t. *käärima panema, käärida laskma*
- (119) jäätee¹ n. *külm teejook* – jäätee² n. *talvine mööda jääd kulgev liiklustee*; ahjupott¹ n. (*söögi valmistamiseks ahjus*) – ahjupott² n. (*ahjude valmistamiseks*)